

УДК 94(477) „18/19”

ПЕРЕСЕЛЕНСЬКИЙ РУХ З УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ І ЙОГО ПРИЧИНИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

І.М. Жиленкова

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

У статті проаналізовано причини, перебіг і наслідки міграцій селянства з українських губерній до азійської частини Російської імперії після селянської реформи 1861 р. та на початку ХХ ст. Основну увагу приділено висвітленню ролі Державної думи у формуванні та здійсненні державної переселенської політики, а також діяльності земств у цьому контексті. З'ясовано, що в органах представницької влади поряд із беззастережною підтримкою дій уряду, лунало й чимало критики на його адресу. Депутати у виступах часто наголошували на необхідності «рішучих заходів» для впорядкування переселенського руху. Систематичну роботу щодо опікування переселенцями проводили українські губернські і повітові земства.

Встановлено, що впродовж 1896–1914 рр. із Наддніпрянської України в азійську Росію переселилося 1 619 520 осіб. Найбільший потік переселенців (понад 200 тис.) був з Полтавської, Чернігівської та Катеринославської губерній. Невеликі масштаби міграції з Подільської та Волинської губерній обумовлювалися низкою причин, зокрема наявністю великої кількості німецьких колоністів, виїздом населення в заокеанські краї.

Наслідки переселенського руху до Сибіру й Туркестану були суперечливими і неоднозначними. Змінилася соціальна структура села, де збільшилася чисельність середньої і заможної груп. Водночас у степовому регіоні у живна бракувало робочої сили. При цьому повернення значної частини переселенців посилювало незадоволення у селянському середовищі.

Ключові слова: міграція, переселенський рух, українські землі, Російська імперія, селянство.

Постановка проблеми. Однією з актуальних дослідницьких проблем історії України ХІХ – початку ХХ ст. донині залишається переселенський рух, адже у результаті цього процесу суттєво змінилася географія розселення українців у світі. Скасування кріпосного права та розвиток ринкових відносин поставили перед урядами Австро-Угорщини та Росії питання аграрного перенаселення, котре потребувало нагального вирішення. Важливим способом подолання цього явища в Російській імперії стала політика заохочення міграції селянства в малоосвоєну азійську частину країни, яка згодом перетворилася у складову частину столипінського реформування сільського господарства.

Огляд літератури та джерел. Міграції українського селянства в Російській імперії як предмет наукового дослідження зацікавили вітчизняних істориків у 1970-х роках. Тоді в «Українському історичному журналі» вийшли статті В. Кабузана [12], Н. Проскури [18], М. Якименка [32]. Останній далі продовжив працювати над цією проблематикою, захистивши кандидатську й докторську дисертації та видавши кілька монографій [33; 34]. Після деякого «затишшя», на зламі ХХ–ХХІ ст., науковці повернулися до переселенського руху, ґрунтовно вивчаючи його у різноманітних площинах (державна політика; причини, чинники, напрями міграцій; особливості адаптації у нових місцях проживання; регіональні аспекти тощо). У цьому контексті слід виділити публікації О. Герасименко [3], В. Молчанова, О. Реєнта, О. Сердюка, В. Шевченко [19; 21], В. Романцова [23; 24], З. Священко [25], В. Шандри [29] та ін. Новий погляд на переселенський процес запропонували й російські дослідники,

зокрема М. Чуркін [28] і Н. Шевченко [30].

Джерельну базу дослідження склали опубліковані стенографічні звіти засідань Державної думи Російської імперії третього та четвертого скликань, а також матеріали періодики, зокрема щомісячник Харківського товариства сільського господарства «Агрономический журнал», часописи «Горно-заводское дело» та «Промышленность и торговля», газети «Земщина», «Черниговская земская газета» тощо.

Мета дослідження. Незважаючи на досить об'ємну історіографію, ще чимало питань із заявленої проблематики потребують подальшої наукової розробки. Тому у цій розвідці основну увагу сфокусовано на продовженні з'ясування причин і мотивації переселення, ролі парламенту у формуванні та здійсненні відповідної державної політики, діяльності земств щодо організації переселення.

Виклад основного матеріалу. У Російській імперії традиційно були важкі соціально-економічні та політико-правові умови для існування людини, які доповнювалися ще й утисками релігійного характеру. Усе це спонукало багатьох жителів цієї країни до масової еміграції. Цікаві статистичні дані з цього приводу навів часопис Всеросійського об'єднання промисловості й торгівлі після краху династії Романових. За понад 90 років, із 1821 по 1915 рр., із Російської імперії емігрували близько 3,5 млн осіб чоловічої і жіночої статі в одні тільки Сполучені Штати Америки, або 10,77 % від загального контингенту в 32,5 млн, що «перебралися до цієї країни» [17, с. 400]. Наприкінці XIX – на початку XX ст. «еміграційна завірюха», за висловом тогочасної преси, набула найбільшого розмаху. Маса сільського населення шукала шляхи до покращення свого матеріального становища або в азіатській Росії, або в заокеанських краях.

Під час дебатів у Державній думі представники опозиції звертали увагу

зібрання на негативні аспекти в політиці уряду на українських і білоруських землях. Селянський банк скуповував тут землі і розселяв на них селян із власне Росії, а місцеві землероби вимушені були покидати рідні місця й переселятися або в азіатську частину імперії, або за океан [5, с. 69–70].

На думку автора передовиці часопису гірничопромисловців Донбасу й Придніпров'я, Росія навіть на початку XX ст. все ще перебувала в початковій фазі капіталістичного розвитку. Чисельно зростаючий прошарок безземельного і малоземельного селянства не мав гарантованого виходу з міста, позаяк недостатньо розвинута промисловість виявилася неспроможною забезпечити його засобами для існування. Унаслідок цього проявився гострий потяг селян до землі як «майже єдиної можливості прикладання своєї праці» [4, с. 400].

У зв'язку з цим дозволимо собі заглибитися певною мірою в історію цієї проблеми. Після скасування кріпосного права в 1861 р. українське селянство отримало надто мало землі. Кращі орні площі, ліси й сіножаті залишилися переважно у власності поміщиків. На 1913 р. селяни Наддніпрянської України мали у своєму володінні 20 127 454 дес. надільної землі, одержаної після скасування кріпосного права, або 45,6 % від усього земельного фонду, а приватні власники – 20 604 750 дес., або 46,7 %. На 1905 р. на одне приватновласницьке володіння припадало у середньому 155,3 дес. земельної площі, а на селянське – 6,73 дес. надільної землі [20, с. 45–46].

Проте приватновласницьке землеволодіння, особливо поміщицьке, упродовж декількох десятиліть після скасування кріпосного права перебувало у стані стагнації і надто уповільнено пристосовувалося до нових ринкових відносин. Через бездарне господарювання поміщики втратили частину своїх земель, які поступово переходили в руки селян. Але демографічний бум у

другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. призвів до небувалого раніше зростання чисельності населення імперії, у тому числі й України. За підрахунками М. Огановського, який досліджував становище сільського господарства в пореформений період, міста європейської Росії в 1904–1910 рр. «поглинали» щорічно близько 350 тис. «надлишкового селянського населення». Але внаслідок природного приросту щорічний надлишок зростав на 2 млн осіб чоловічої й жіночої статі. З 1897 до 1910 рр. кількість сільських жителів по 50 губерніях європейської Росії зросла на 19,5 млн осіб, або на 24 % [1, с. 66]. За іншими даними, чисельність сільського населення імперії в 1897 р. становила 108,8 млн осіб, а в 1911 р. – 141 млн. Надмірне зростання сільського населення гальмувало поширення й удосконалення сільськогосподарської техніки та знарядь праці, а разом зростання чисельності міського населення. Частка останнього в європейській Росії становила в 1885 р. 12,2 %, а в 1906 р., тобто через 20 років, воно збільшилося до 12,3 % [2, с. 3–4]. Це свідчить тільки про абсолютне зростання чисельності міського населення.

На теренах Наддніпрянської України населення збільшилося впродовж 1897–1913 рр. з 23 430 тис. до 32 638,6 тис. осіб, або на 39,3 %. Пересічно приріст становив в абсолютній цифрі 9208,6 тис. осіб, або близько 576 тис. щорічно [14, с. 8–9].

Враховуючи демографічні тенденції і зростання соціальної напруги, уряд розраховував частину сільськогосподарського населення «сплавити» на обшири Сибіру, Туркестану, Далекого Сходу. А. Кауфман, один із вищих чиновників, який був причетний до переселенської справи, засвідчив у своїх працях, що урядові кола Росії спочатку розглядали масове переселення селян як один з ефективних засобів відвернути їхню увагу від захоплення поміщицьких земель, позбутися найбільш неспокійних «елементів» і тим

самим не допустити подальшого загострення аграрних відносин. Пізніше уряд використав прагнення селян отримати землю для себе в азійській Росії для «колонізації велетенської прикордонної смуги від Закавказзя до Далекого Сходу» [13, с. 14]. Переселенська урядова організація Головного землеробського відомства перетворилася з невеликої канцелярії на величезну структуру «подібну до міністерства колоній з тисячним персоналом на місцях» [13, с. 14]. Для успішного виконання програми з державної скарбниці було відпущено фінансові засоби на освоєння земель за Уралом. За даними бюджетної комісії Державної думи, упродовж семи років (1906–1912 рр.) на «переселенську справу [...] було виділено 142 млн руб, з них 78 млн руб. для надання позик на будівництво житлових і господарських споруд». За цей час було замежовано для переселенців 28 225 тис. дес. землі й на ній оселено понад 3 млн осіб чоловічої та жіночої статі. Часом найбільш активного руху переселенців стали 1908–1909 рр. Зокрема, в 1908 р. було переселено в азійську Росію 758 тис. селян. Потім переселенська хвиля пішла на спад і в 1911 р. становила 240 тис. осіб, а в 1912 р. кількість переселенців знову збільшилася [5, с. 1673]. Але не всі вони закріпилися на місцях нового оселення. Кількість зворотних переселенців за сім зазначених років становила понад 282 тис. Головною причиною повернення їх на попередні місця стали недороди сільськогосподарських культур. Слабкі господарства на нових територіях швидко розорялися через надто низьку врожайність [5, с. 1674].

Цікаві цифри і факти щодо переселенського руху селян в азійську Росію навів у своїй промові в Державній думі в березні 1910 р. керівник Головного землеробського відомства О. Кривошеїн. За його даними, у 1907–1909 рр. «в Сибір щорічно відправлялося понад 600 тис. переселенців». Зокрема, з 1 січня

1909 р. по 1 січня 1910 р. за Урал через Челябінськ–Сизрань «пройшло включно з ходаками понад 707 тис. осіб чоловічої і жіночої статі». Уряд підготував для них не менше 5 млн дес. зручної землі, проклав у тайзі понад 2 тис. верст доріг, викопав у степу близько 1500 колодязів, полегшив переселенцям облаштування на нових місцях. Велася також робота з будівництва церков, шкіл і медичних пунктів. Ділянки для переселенців нарізали розміром у 10–15 дес., а на селище виділяли 6–10 тис. дес. [5, с. 1676; 7; 10]. Але з кожним роком, відзначав О. Кривошеїн, виконання завдання з переселення в Азію ставало «важчим і складнішим». Фонду зручних земель для заселення вздовж Сибірської залізниці залишилося замало. А у віддалених від міст і промислових центрів місцях переселенці не бажали осідати. О. Кривошеїн констатував неможливість подальшої широкої колонізації через відсутність мережі залізниць та спротив місцевого населення, особливо кочівників Туркестану. Водночас він запропонував законодавцям відмовитися від безоплатного роздавання земель переселенцям і перейти до продажу, особливо у вподобаних ними районах Алтаю, Семиріччя тощо. А в місцях з «важкими кліматичними умовами заохотити переселенців солідними розмірами позик» [10].

Дійсно, тубільне населення внаслідок імперської політики колонізації опинилося у складних, а часто трагічних умовах існування. Це визнавали і представники правлячих кіл Росії. «Починаючи з 1894 р. і до нашого часу, – відзначалося в матеріалах Державної думи, – відбувається посилена експропріація кращих земель киргизів з метою колонізації і цьому не видно кінця». Уряд не дбав про права тубільного населення. Виходячи з колонізаційних інтересів, у корінного населення забирали зручні орні землі, пасовища, сіножаті. У користування натомість залишили піски, солончаки та безводні пустелі [15, с. 1582].

Колонізаційна політика правлячої імперської бюрократії викликала ненависть до переселенців, їй почали чинити спротив. За таких обставин навіть проурядова преса змушена була визнати загрозу загального повстання «киргизів» проти російського панування. Фактично і тепер, як констатувала консервативно-націоналістична «Земщина», спалахують часткові повстання. «Киргизи вже тепер нападають зграями по 300–400 вершників на російські поселення, щоб вирізати або вигнати жителів Туркестану, зумисно організують на полях і садибах селян кінні перегони і тим завдають величезних матеріальних збитків» [11].

Отже, малоземелля стало головною причиною еміграції селянського населення в азіатську Росію. Урядові кола покладали на переселенський рух сподівання як на засіб вирішення аграрного питання. Із цією метою широким фронтом вівся наступ на права старожилів та «іногородців» Сибіру й Туркестану.

Для висвітлення проблеми дослідження для нас важливі масштаби й особливості переселенського руху з України в азіатську Росію і заокеанські країни. Звістки про це знайшли відображення у пресі та літературних творах. Зокрема в оповіданні «На край світу» І. Бунін відобразив трагедію переселення селян з України на Далекий Схід. Гнані голодом і визискуванням, із ським-таким скарбом і худобою добиралися до Одеси, а звідти морем у чужий край. Вони заселили так званий Зелений Клин. Тільки впродовж 1883–1896 рр. сюди перебралися близько 70 тис. селян [26].

Важким та виснажливим був шлях українських селян і на простори Сибіру й Туркестану. Переселенська комісія Державної думи констатувала «безрадісні умови, що супроводжували переїзд переселенців до нових місць оселення». Голодні й холодні, із зупинками по декілька днів на залізничних станціях, у задушливих і брудних вагонах-теплуш-

ках, змарнілі та хворі переселенці, як відзначалося в матеріалах Державної думи, доїжджають до станцій призначення [16, стб. 498]. На цьому шляху переселенців переслідували інфекційні захворювання, дитяча смертність та інші лиха [16, с. 498].

В урядових колах і органах представницької влади було немало висловлювань щодо необхідності «рішучих заходів» для впорядкування переселенського руху, зокрема планомірного перевезення переселенців в азійську Росію. Передбачалося навіть будівництво спеціалізованих залізничних вагонів. Але далі слів справа так і не пішла. Найчастіше переселенці користувалися порадами «ходаків» на місцях свого проживання, або інформацією з листів із Сибіру та з розмов на шляху свого переміщення. «Усе це спрямовує переселенську хвилю в ту чи іншу сторону цілковито стихійно, – говорив член Державної думи Опошнін. – У цьому відношенні Головне землеробське відомство йде не попереду цієї хвилі, а позаду. Воно готує місця для проживання там, де переселенці вже осіли в попередні роки, і не спрямовує їх у ті місця, куди, здавалося б, виходячи з вищих державних інтересів, цей переселенський рух мав би бути спрямованим» [5, с. 1443].

Попри ці та інші негаразди, проурядова преса зваблювала потенційних переселенців благами, які очікують їх в азійській Росії. «У Сибіру, – проголошувала консервативно-націоналістична «Земщина», – землі скільки завгодно. Там ори, де захочеш і скільки захочеш; рубай, де захочеш і скільки захочеш; випасай худобу і коси сіно скільки завгодно і де завгодно, – і все це задарма, за дідівською старовиною, коли життя було просторим і всього було у мужика вдосталь» [9].

Оповідки про щасливе життя у Сибірському краї звучали і з трибуни Державної думи. Під час дебатів з цього питання член Думи, колишній волос-

ний старшина з Катеринославщини Макогон, розвінчував сільських п'яниць, погрожував противникам аграрної реформи і переселенського руху Божою карою, засуджував промовців, які не знають селянської психології. Зрештою він заявив, що переселенці будуть жити у Сибіру як поміщики [5, с. 876–877]. Барвисті промови Макогона викликали бурхливі оплески з боку представників великого землеволодіння. Марнослав'я людини, що подавала себе за «простого мужика», надавало їм упевненості в їхній правоті, породжувало ілюзії щодо підтримки селянством урядової переселенської політики.

Проте дійсність була прозаїчнішою. Губернії європейської Росії висловили побажання отримати для своїх переселенців, наприклад у 1910 р., 1089 тис. «душових земельних паїв» (часток). Але попит на земельні паї обмежувався переважно регіоном Західного Сибіру, а на Далекий Схід, у Забайкалля та Іркутську губернію становив тільки близько 60 тис. До улюблених районів переселення відносилися також Тургайська, Уральська, Акмолинська та Семипалатинська області й частини Тобольська, Томська та Єнисейська губернії. В цих районах попит на землю з боку переселенців у п'ять разів перевищував кількість заготовлених для них «земельних паїв» – 195 539. До того ж була величезна потреба в облаштуванні тих, хто переселився до Сибіру самовільно, тобто поза визначеним законом порядком, без попереднього зачислення за ними «земельних паїв» ходаками. А їх на 1910 р. налічувалося до 600 тис. душ чоловічої і жіночої статі, і їх неможливо було задовільнити повною мірою [8].

На 1910 р. в чотирьох сибірських губерніях і семи областях Степового краю та Далекого Сходу було 290 090 «душових паїв», або близько 3,5 млн дес. зручної землі. Із цього земельного фонду 134 370 паїв було розділено між 39 губерніями європейської Росії. Причому 51 300

паїв фонду віддано шести південним губерніям, які давали найбільший контингент переселенців, – Київській, Полтавській, Харківській, Херсонській, Чернігівській і Воронезькій. Саме ці губернії ввійшли до Обласної земської переселенської організації. Згодом до них приєдналася й Катеринославщина. Їм було виділено землі в Тобольській губернії – 4 тис. паїв; у Томській – 150, у Тургайській та Уральській областях – 16 000, в Акмолинській – 4900 паїв [8]. Решту 8370 паїв віддано іншим губерніям, що не ввійшли до Обласної земської переселенської організації. Из них Волинь отримала 3 тис. паїв – в Акмолинській, Тургайській, Уральській областях, Томській і Тобольській губерніях; Катеринославська губернія – 10 260 паїв в Тургайській, Уральській, Акмолинській і Семипалатинській областях, Томській і Тобольській губерніях; Поділля – 2000 і Таврійська губернія – 4500 паїв у тих же регіонах, за винятком Тобольської губернії [8].

Більш-менш систематична робота щодо переселенської справи велася українськими губернськими і повітовими земствами, зокрема Катеринославщини. Для прикладу, Бахмутське повітове земство заснувало у структурі своєї управи спеціальний відділ та утримувало додатково двох агентів для опіки ходаків на шляху їх пересування й чотирьох агентів для облаштування переселенців на місцях.

Активно опікувалося переселенською справою Верхньодніпровське повітове земство. Улітку 1912 р., за наполяганням земського зібрання, для вивчення становища верхньодніпровських переселенців і надання їм допомоги виїжджав член управи І. Буряк. Його враження після обстеження на місці становища земляків-переселенців були настільки безрадісними, що змусили після повернення «вимагати у своїй доповіді негайного призупинення переселення». Обговоривши доповідь І. Бу-

ряка, повітове земське зібрання у жовтні 1912 р. ухвалило створити власну агенуру для визначення у Сибіру найбільш придатних для заселення земель. Из цією метою передбачалося додатково запросити двох агентів та асигнувати 3 тис. руб. Було ухвалено також клопотання щодо виділення грошової суми губернським земством. Управа розглянула також пропозицію І. Буряка щодо широкого ознайомлення жителів повіту з важкими умовами життя переселенців в азіатській Росії [6, с. 114–115].

Загалом із губерній, що ввійшли до Обласної земської переселенської організації, з другої половини 1908 р. до 1912 р. в азіатську Росію переселилися 420 тис. осіб чоловічої і жіночої статі й налічувалося близько 60 тис. ходаків. Кошторис організації становив у 1909 р. 94 550 руб., а в 1913 р. – 141 тис. руб. [6, с. 117]. Проте ставлення до переселенського руху на терени Азії в Україні, у тому числі й земських колах, було неоднозначним і навіть «недовіжливо-підозрілим» [6, с. 116]. Тому Катеринославське земство «покинуло Обласну організацію». У 1911 р. питання про вихід з об'єднання розглядали Харківське й Херсонське земство, а в Київському також відбулися дебати про доцільність перебування у цій організації.

Найбільше переселенців в азіатську Росію було з Полтавської і Чернігівської губерній. Дехто з тогочасних дослідників пояснював причину цього явища не тільки економічними умовами життя сільського населення, але і його схильністю до зміни місця проживання та заселення нових просторих теренів [27]. Та все ж вирішальне значення мали матеріальні чинники. Найбільш перенаселеними в Україні були Київська, Подільська та Полтавська губернії. Нестача землі тут особливо давалася взнаки, а щільність населення втричі й більше переважала відповідний середній показник в європейській частині імперії. Для прикладу, середній наділ землі на душу

колишніх поміщицьких селян Полтавщини був найнижчим серед українських губерній і становив у 1877 р. 1,4 дес., а в колишніх державних селян – 2,6 дес. (середній по Україні – 4 дес.) [20, с. 32, 35]. Упродовж десятиліття 1896–1905 рр. губернію покинули 147 тис. осіб чоловічої і жіночої статі, а більшої інтенсивності переселенський рух з Полтавщини досяг у 1908–1909 рр. – 105 тис., що становило 94 % природного приросту сільського населення. Причому з усієї маси переселенців у 1906–1910 рр. кількість безземельних і малоземельних, що мали менше 6 дес. землі на 1 двір, становила 93 % [27] (докладніше див. табл. 1).

міжнародних відносин в Європі урядові кола Росії були стурбовані можливими негативними наслідками проживання великої кількості німецьких колоністів на Волині й почасті в інших районах Південно-Західного краю. За цих обставин зменшення чисельності тубільного населення вважалось небезпечним явищем на випадок воєнного конфлікту між Німеччиною і Росією. Тому агітація щодо переселення в азіатську частину держави тут була слабшою. По-друге, у цьому регіоні виразніше, ніж в інших губерніях, проявилось прагнення населення реалізувати себе у заокеанських краях, особливо в Північній Америці. Зрештою, за свідченням преси, тут яскравіше про-

Таблиця 1

**Еміграція з України в азіатську Росію наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.
(кількість переселенців без ходаків) [14, с. 11]**

Губернія	Загальна к-ть переселенців, 1896–1907	Переселено за 1 рік	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	Разом за 7 років	Усього, 1896–1914
Волинська	19159	1596,6	8067	9796	8728	4655	2854	2520	-	36620	59779
Катеринославська	46926	3910,5	22000	43542	31732	1552	9193	18400	21275	161694	208620
Київська	66590	5549,2	38425	35212	20003	9183	4924	5646	4944	118337	184927
Подільська	21656	1804,8	6000	17121	14074	7447	3187	3565	-	51394	73050
Полтавська	162485	13540,4	52016	55822	34751	17083	9455	14179	14309	197615	360100
Таврійська	26568	2214,0	12000	27581	15150	6601	4861	11774	13086	91053	117621
Харківська	71543	5962,0	24632	30989	25905	12326	7968	10960	14225	127005	198548
Херсонська	39025	3252,1	10043	24425	21750	13372	8451	19460	19390	116891	155916
Чернігівська	146043	12170,4	45818	30165	16168	8689	4629	6029	7418	118916	264959
Загалом	599995	50000,0	219001	274653	188261	94908	55522	92533	94647	1019525	1619520

Висновки. Отже, впродовж 19 років (1896–1914 рр.) з Наддніпрянської України в азіатську Росію переселилися 1 619 520 осіб чоловічої і жіночої статі. Найбільший контингент переселенців дала Полтавська губернія – 360 100 осіб. За нею у низхідному порядку йшла Чернігівська – 264 959 осіб, далі Катеринославська – 208 620, Харківська – 198 548, Київська – 184 927, Херсонська – 155 916, Таврійська – 117 621, Подільська – 73 050, Волинська – 55 779. Цікаво, що Волинь і Поділля, які були більш перенаселеними і мали значно менші наділи землі на один селянський двір порівняно з губерніями південного степового краю, дали найменше переселенців до азіатської Росії.

Причин цього явища було декілька. По-перше, через загострення

явилася прив'язаність жителів до рідного краю.

Найбільш інтенсивним переселенський рух із Наддніпрянської України в азіатську Росію був у 1908–1910 рр. За ці три роки з українських губерній за Урал перебралися, як свідчать дані таблиці, 681 915 осіб, або 42,10 % від усього контингенту за 19 років. Після цього переселенський рух із деякими коливаннями пішов на спад.

Відхід значної кількості селян із землеробських регіонів на простори азіатської Росії дещо послабив у них земельний голод. До того ж влада позбулася найбільш «неспокійних», а часто й бунтарськи налаштованих «елементів» тогочасного суспільства. Проте стратегічне завдання щодо економічної політики у сфері сільського господар-

ства не було вирішене. Ставка голови уряду П. Столипіна на створення на селі «міцних і сильних» господарств виявилася ілюзорною. За свідченням члена Державної думи від Полтавської губернії І. Капніста, концентрації земельної власності в руках селян не відбулося. Тільки на Катеринославщині на один продаж до 1 серпня 1908 р. припадало у середньому 5 дес. землі, а на одну купівлю – 8 дес. «Решта губерній, – стверджував І. Капніст, – дають протилежну цифру. Мобілізації землі немає, скоріше є розпорошення землі» [22, с. 674]. У подальшому ситуація щодо «мобілізації землі» подекуди покращилася, а в ряді місцевостей – погіршилася. За даними бюджетної комісії Державної думи, це спричинилося тим, що темп передачі вільних казенних земель у руки селян спадав [Див.: 21, с. 394].

Наслідки переселення до Сибіру й Туркестану виявилися особливо несприятливими для сільського господарства південного степового краю України через гостру нестачу робочої сили під час жнив. У роки, що передували Першій світовій війні, одна Херсонська губернія потребувала близько 150 тис. прийдешніх працівників. У південні райони німецького землеволодіння щорічно прибували на заробітки тільки з Полтавської губернії понад 100 тис. селян [31].

Не менш тривожними стали соціальні наслідки переселенської політики урядових кіл імперії. Напередодні Першої світової війни преса повідомляла, що ніколи не було такої кількості переселенців до азіатської Росії і зворотного повернення значної частини цього потоку, що посилювало незадоволення

у селянському середовищі та у всьому суспільстві.

Цікавий аналіз щодо наслідків переселення з Полтавської і Чернігівської губерній зробив у своїй статті у «Хуторянині» М. Ркліцький, яку майже повністю надрукувала «Черниговская земская газета» [27]. Автор відзначав зокрема, що урядова політика сприяння переселенню в розумінні заспокоєння села, безсумнівно, досягала своєї мети, і найбільш знедолена частина села змогла покращити своє становище на місцях нового проживання [27].

Не менш важливе значення мав перерозподіл землі, розпроданої переселенцями односельцям (див. табл. 2). Із 28 тис. таких господарств Полтавщини тільки 2 тис. були «середнього і доброго земельного достатку», а «погано забезпечених» – понад 25 тис. господарств. За п'ятиліття 1906–1910 рр. із губернії пішло 13% безземельних господарств, 8% «бідно забезпечених землею» і тільки 2% господарств «середнього і багатого земельного достатку». Унаслідок цього змінилося співвідношення між різними земельними групами села. Зокрема стало більше господарств із «середнім і добрим земельним забезпеченням» [27]. Але головний результат переселення для селян губернії полягав у переході значної кількості землі від переселенців та в особливостях її розподілу. У середньому на одне господарство, що переселилося, припадало 2,3 дес. землі. Отже, звільнилося 63 тис. дес., які було розкуплено. На одного покупця припало у середньому 1,1 дес. Від 27 тис. господарів земля перейшла до 57 тис. сімей і тим самим зміцнилося їх економічне становище.

Таблиця 3

Наслідки розподілу землі серед переселенців на Полтавщині в 1906–1910 рр. [27]

Земельна група	Втратили 1 дес.	Купили 1 дес.
Власники до 6 дес.	48	28
Власники від 6 до 9 дес.	9	11
Власники 9 і більше дес.	6	20
Безземельні	–	4

Загалом переселення вплинуло на соціальну структуру села, посилило роль середньої й заможної груп. На переконання М. Ркліцького, проаналізовані ним статистичні дані дали можливість висвітлити незрозуміле раніше явище в економічному житті українського села на прикладі Полтавщини – чому майже не відбувається пролетаризація села та завжди відсоток безземельних тримається у замалих цифрах. На його думку, переселення безсумнівно стало, чинником, що стримував процес пролетаризації. Отже, наслідки переселенського руху в азійську Росію були суперечливими та неоднозначними.

Окремі групи мешканців Російської імперії в пошуках кращої долі здавна емігрували за океан. Але в 1880-х рр. розпочався потужний переселенський рух у США, Канаду й почасти у Бразилію, Уругвай, Австралію тощо. Про еміграцію з західноукраїнських земель (Галичини, Буковини), що входили до складу Австро-Угорщини, знаходимо певну інформацію, найчастіше фрагментарного характеру, як в академічній літературі, так і в тогочасній пресі. Що стосується переселення жителів Наддніпрянської України на Американський континент наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., то цей аспект проблеми все ще залишається «білою плямою» вітчизняної історіографії.

Література та джерела

1. *Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. Харьков, 1913. Кн. 7.*
2. *Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. Харьков, 1915. Кн. 2.*
3. Герасименко О. Переселенська політика на Лівобережжі під час столипінської аграрної реформи. *Сіверянський літопис. 2011. № 6. С. 82–88.*
4. Горно-заводское дело. 1917. № 22/23.
5. Государственная дума: Четвёртый созыв. Стенографические отчёты. 1912–1913 гг. Сессия I. Ч. I. Санкт-Петербург, 1913.
6. Григоровский А. Переселенческое дело в 1912–1913 гг. *Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сель-*

ского хозяйства. Харьков, 1913. Кн. 9/10. С. 114–115.

7. Земщина. 1910. 5 (18) января.
8. Земщина. 1910. 28 февраля.
9. Земщина. 1910. 3 (16) марта.
10. Земщина. 1910. 17 (30) марта.
11. Земщина. 1910. 30 сентября.
12. Кабузан В. М. Переселення українців у Далекосхідний край в 1850–1916 рр. *Український історичний журнал. 1971. № 2. С. 65–70.*
13. Кауфман А. Аграрный вопрос и переселение. *Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. Харьков, 1917. Вып. 3/4.*
14. Кривченко Г. О. Збірник статистичних відомостей по народному господарству України. Київ, 1919.
15. Объяснительная записка к проекту положения об учреждении землеустроительных комиссий в Акмолинской, Тургайской, Семипалатинской, Уральской, Осмиреченской, Сыр-Дарьинской и Закаспийской областях. Приложения к стенографическим отчётам Государственной думы: Третий созыв: Сессия I. 1907–1908 гг. Т. 2. СПб., 1908. Стб. 1580–1583.
16. Приложения к стенографическим отчётам Государственной думы: Третий созыв: Сессия I. 1907–1908 гг. Т. 1. СПб., 1908. 2024 стб.
17. Промышленность и торговля. 1917. № 22/23.
18. Проскура Н. Л. Переселення селян з Харківської губернії у роки столипінської аграрної реформи. *Український історичний журнал. 1973. № 6. С. 98–105.*
19. Реєнт О. П. Розвиток українських земель на початку ХХ ст. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. Т. 2. Київ: Ніка-Центр, 2011. С. 11–63.
20. Реєнт О. П. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). Київ, 2011. 365 с.
21. Реєнт О. П. Столипінська аграрна реформа. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. Т. 1. Київ: Наукова думка, 2006. С. 388–407.
22. Речь графа И. И. Капниста 20 февраля 1909 г. в заседании общего собрания Государственной думы. СПб., 1913. С. 674.
23. Романцов В. О. Український етнос: на одвічних землях та за їх межами (ХVІІІ–ХХ століття). Київ, 1998. 183 с.
24. Романцов В. О. Українці на одвічних землях (ХVІІІ – початок ХХІ століття). Київ, 2004. 200 с.
25. Священко З. Переселення селян Київської губернії до Сибіру в

роки столиці аграрної реформи. Східноєвропейський історичний вісник. Дрогобич, 2017. Вип. 3. С. 53–59.

26. Сільські вісті. 2005. 4 листопада.

27. Черниговская земская газета. 1914. 11 июля.

28. Чуркин М. К. Переселенческое движение в Сибирь во второй половине XIX – начале XX вв.: опыт альтернативного прочтения. Электронный научный журнал «Вестник Омского государственного педагогического университета». – Вып. 2006. Дата оновлення. 21.04.2018. URL: www.omsk.edu/article/vestnik-omgru-4.pdf.

29. Шандра В. С. Переселення українських селян до Сибіру у 1861–1917 рр.: чинники та наслідки. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ, 2011. Вип. 19. С. 228–242.

30. Шевченко Н. П. К вопросу о переселенческой политике государства во второй половине XIX в. Вест. Томск. гос. ун-та. Сер. История. 2009. № 4(8). С. 27–30.

31. Южно-русская сельскохозяйственная газета. 1915. 16 апреля.

32. Якименко М. А. Організація переселення селян з України в роки столиці аграрної реформи (1906–1913 рр.). Український історичний журнал. 1974. № 7. С. 32–42.

33. Якименко М. А. Переселення селян з України на Далекий Схід в епоху ринкових реформ кінця XIX – початку XX ст.. Полтава, 2003. 130 с.

34. Якименко М. А. Переселенський рух у Наддніпрянській Україні в роки столиці реформ (1906–1913 рр.). Полтава: РВВ ПДАА, 2009. 148 с.

were also many critics in his address. Deputies in the speeches often emphasized the need for «decisive action» to streamline the transmigration movement. The Ukrainian provincial and district zemstvos carried out systematic work with resettles.

It is established that during the period 1896–1914 from Ukraine to Asiatic Russia moved 1 619 520 people. The largest flow of migrants (more than 200 thousand) was from Poltava, Chernihiv and Katerynoslav provinces. The small scale of migration from Podillya and Volyn provinces was caused by a number of reasons, in particular the presence of a large number of German colonists, and the departure of the population in the overseas countries.

The consequences of the transmigration movement to Siberia and Turkestan were controversial and ambiguous. The social structure of the village has changed, where the number of middle and wealthy groups has increased. At the same time in the steppe region there was a shortage of workers during the harvest. At the same time, the return of a significant proportion of migrants has aggravated dissatisfaction in the peasant environment.

Keywords: migration, transmigration movement, Ukrainian lands, Russian Empire, peasantry.

Zhylienкова І. М. TRANSMIGRATION MOVEMENT FROM UKRAINIAN LANDS AND ITS CAUSES (LATE XIXth – EARLY XXth CENTURIES). *The article analyzes the causes, course and consequences of migrations of the peasantry from Ukrainian provinces to the Asian part of the Russian Empire after the peasant reform of 1861 and the beginning of the 20th century. The main attention is paid to highlighting the role of the State Duma in the formation and implementation of state resettlement policy, as well as the activities of zemstvos in this context. It was established that in the parliament, along with unconditional support for the actions of the government, there*